

Innehåll

	Sida
Bävrar och möllor	3
Kraftverket	13
Duvmölla	21
Göta bruk	26
Vallen	36
Strömsborg	43
Kiselgurfabriken	59
Spinneriet	72

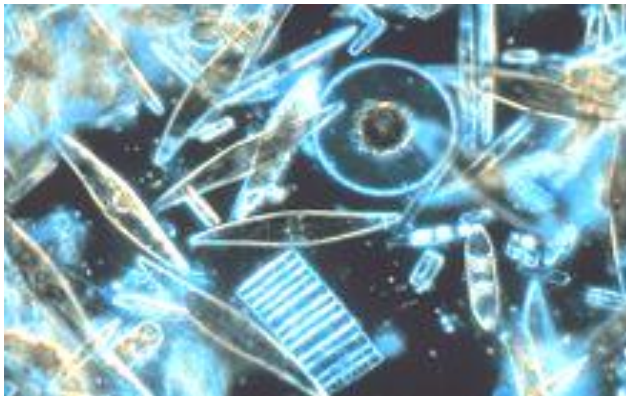
Kiselgurfabriken

”Bergmjöl, kiselgur, kallas en hvit eller gråaktig, lös och lätt jordart, som utgöres af hela eller krossade kiselsyreskal af diatomaceer. Den finnes hos oss i ganska stor ymnighet, synnerligen i Lappland och Norrland, och lär under hungersnöd användts af allmogen till brödbakning i blandning med mjöl. Bland märkvärdiga lager af bergmjöl må särskildt nämnas det, som finns på Lüneburg-heden, hvilket på sina ställen har en mäktighet af nära 12 m, det lager, hvarpå Berlin är beläget samt lagren vid Bilin och S. Fiore i Toskana. Bergmjölet används till beredning af dynamit (som utgöres af en degformig blandning af bergmjöl med nitroglycerin), vattenglas, porösa tegel m.m.”

Så presenterade Nordisk Familjebok år 1878 kiselgur, som är en försvenskning av tyskans Kieselgur. Den nutida benämningen är diatomit, som är en försvenskning av engelskans diatomite. I Osby har så vitt jag vet aldrig talats om diatomit, utan om kiselgur eller gur.

Det kan tilläggas att diatomaceer är det samma som kiselalger, som finns lite överallt i naturen i hundratals

varianter. Kiselgur är skalen eller skeletten efter döda kiselalger. De är mellan 0,001 och 0,01 millimeter stora och består av kiselsyra, som är kiseldioxid med en liten mängd kemiskt bundet vatten. En variant av kiseldioxid är kvarts. Kiselgur är alltså lika näringsrikt som sand, så att blanda kiselgur i brödet är lika dåligt eller sämre än att blanda i bark.

Levande kiselalger. De här finns i Antarktis.

Skalet efter en vanligt förekommande rund kiselalg ser ut som en pillerburk med lock eller som en snusdosa. Det gör att kiselgur är mycket poröst och lätt suger åt sig vätskor. Ren kiselgur eller diatomit ser ut ungefär som potatismjöl. Ibland är den något förorenad av järnoxider och kan då vara gul eller rosa.

Dynamiten uppfanns och patenterades av Alfred Nobel år 1867. Först sålde han nitroglycerin som sprängolja,

som hälldes direkt i borrhålen när man skulle spränga. Men efter några olyckor som bl.a. tog livet av hans bror, kom han på idén att suga upp nitroglycerinet i kiselgur. Den hämtade han från Tyskland, där den upptäcktes av en bonde, som grävde en brunn och trodde att han hade hittat kalk eller krita.

År 1896 kom ett supplementband av Nordisk Familjebok ut, där man hittar följande tillägg.

Bergmjöl (kiselgur, infusoriejord) af utmärkt beskaffenhet har i Sverige anträffats äfven vid Genastorp i Osby (Kristianstads län), der ett bolag för detsammias bearbetande i större skala (Svenska kiselguraktiebolaget) bildades 1893. Bergmjölet förekommer vid Genastorp i 0,3—1,5 m. mäktiga lager utmed Helgeån och till en myckenhet af minst 200,000 kbm. samt är enligt fackmän det renaste, som finnes i norra Europa. Fabriken anlades 1894 och har redan utsändt sitt fabrikat till både Paris och London. Sin största betydelse har bergmjölet såsom isoleringsmedel för ångpannor och ångrör samt bakugnar, besparande 25—33 proc. af bränslet.

Uppgiften att fyndigheterna i Östra Genastorp skulle förekomma i 0,3-1,5 m mäktiga lager är inte korrekt. På sina ställen har de haft ett djup på 4 meter.

Efter dynamiten följde en rad andra användningar. På 1890-talet upptäckte man t.ex. att kiselgur var bra för filtrering av vatten – t.o.m. bakterier fastnar i filtret. Under första världskriget användes det i tyskarnas gasmasker. Eftersom kiselgur tål hög värme, har den använts i brandsäkra kassaskåp, för isolering av ugnar, i eldfast

färg, i eldfast tegel m.m. Den har slipande egenskaper och har använts i tandkräm.

*Skalen efter kiselalger-
na behåller ofta sin
form även efter rätt
hård behandling. Bilden
visar ett skal från ett
filter för simbassänger.*

Världsproduktionen av diatomit är mellan en och två miljoner ton om året. Det mesta kommer från USA och Kina och används för filtrering av vattnet i simbassänger, öl, vin m.m.

I Osby socken finns kiselgur hela vägen utmed Helge å och även i bl.a. Skeinge och Kolborshult i Pjätteryd. Ca 1910 - 1951 fanns det en kiselgurfabrik i Hasslaröd och i övriga landet har det funnits en i Ekträsk och en i Degernäs, båda i närheten av Skellefteå. En fabrik har även funnits i Kolborshult, Pjätteryd. Men kiselgurfabriken i Östra Genastorp var inte bara den första i Sverige, utan också den sista. Den hölls igång till år 1982 av den siste ägaren Axel Hedberg, Osby. Han producerade omkring 1 000 ton kiselgur om året.

Svenska Kiselguraktiebolaget bildades 1893. I den första styrelsen satt lantbrukare Axel Fredrik Janson i Östra

Genastorp, patron Anders Emil Olcén på Strömsborg och grosshandlare Olof Andersson i Trelleborg. Janson, som ägde hela Östra Genastorp, dvs. nr 1, 2 och 3, fungerade som verkställande direktör. Aktiekapitalet var 30 000 kronor (= ca 1,9 Mkr 2013).

Verksamheten den första tiden var blygsam. "Ifrågavarande fabrik, som uppgifves vara den enda i sitt slag i Sverige och som ännu icke drifves i synnerligen stor omfattning, har hittills hufvudsakligen framställt isole-ringsmassa, eldfast färg till bestrykning af tak och väggar af trä samt polerpulfver, hvilka tillverkningar, uppgående sistlidet år till 10 000 kilogram, till större delen exporteras till utlandet", meddelade landshövdingen i sin femårsberättelse för perioden 1891-95.

Enligt traditionen ska man tidigt ha tillverkat puts-pomada av kiselgur, nöthår och olja, som man sålde till armén för putsning av uniformsknappar. Den ska ha levererats i burkar med påskriften Svenska Kiselgurfabriken Genastorp.

I början skars kiselguren för hand med spadar, varefter de skokartongstora bitarna "kuttades" till pyramider, som fick torka över sommaren på samma sätt som bränntorv. Därefter brändes kiselguren på fältet i milor, varvid de organiska ämnena, som fanns i den uppgrävda guren – gräsrötter o.dyl. – försvann. Det är möjligt att de klumpar som blev resultatet på 1890-talet såldes utan att krossas och siktas, men hur det förhöll sig med det är okänt.

Några maskiner för krossning och siktning tycks i varje fall inte ha funnits förrän tidigast i mitten av 1890-talet, då det första vattenhjulet byggdes av "Back-Ola" Svensson, en i orten känd vattenhjulsbyggare.

Svenska Kiselguraktiebolaget upplöstes 1899, varvid Aktiebolaget Kiselgur i Stockholm övertog verksamheten. Delägare var tre förmögna herrar i Stockholm och två i Göteborg. De satsade 260 000 kronor (= ca 15 Mkr 2013) i företaget, som dock försattes i konkurs efter två år.

Samma år som Svenska Kiselguraktiebolaget upplöstes anmälde greve Harald Sophus Holck i Skeinge och Anders Emil Olcén till handelsregistret att de i bolag ämnade idka fabriksrörelse avseende tillgodogörande av kiselgurjord under firma H. Holck & C:o, men det projektet blev aldrig av.

Någon ordning blev det inte förrän 1907, då Aktiebolaget Skånsk Kiselgur bildades av fyra herrar från Vänersborg och en i Falkenberg, av vilka två titulerades ingenjör.

De nöjde sig med ett aktiekapital på 60 000 kronor och var klart framgångsrika. Skånsk Kiselgur hade 1909 det högsta fyrktalet (ett mått på skatteförmågan) i Osby socken näst efter Bank AB Södra Sverige, Ousby Kimröksfabrik AB och grosshandlarna Adolf Kristensson och Gustaf Eliasson.

År 1907 hade företaget två fabrikshus med tillhörande maskiner, sex torklador, två magasin, två materialbodar, ett pumphus och sex slambassänger i Östra Genastorp. I

slambassängerna separerades sand och grus från kiselguren. Pumphuset behövdes för att fylla vatten i bassängerna. Maskinerna var säkert små kvarnar, kanske med siktverk, för omvandling av bränd gur till pulver. Kvarnen i Kolborshult sägs ha påmint om en kaffekvarn.

1357/09 Ink. 4 JUN. 1909
Aktiebolaget Skånsk Kiselgur.

Östby den 2 Juni 1909

*Kungl. Patent- & Registreringsverket
 Stockholm*

Skånsk Kiselgurs brevhuvud.

Några av de nämnda byggnaderna är utsatta på 1932-33 års ekonomiska karta, se nästa sida.

Av byggnaderna på kartan fanns hjulhuset och vattenhjulet kvar ännu 1964, men nu återstår bara hjulaxeln. I övrigt kan följande hittas i terrängen:

- Fabriksbyggnaden närmast ån.
- Betongkanterna till slambassängerna. De kallades förvaringsbassänger av Hedberg, så på hans tid tycks det inte ha behövts någon separering av grus och sand.
- Ett av magasinerna/paviljongerna vid östra infarten.

- Det lilla magasinet vid spårets östra ände.

Kiselgurfabriken enligt karta 1932-33. Vid ån syns hjulhuset och en av de första fabrikerna. Den andra fabriksdelen syns längst i söder och i anslutning till den ett långt hus med de sex slambassängerna. Vid den östra infarten till fabriken två små byggnader, som troligen är identiska med 1907 års materialbodar men som Axel Hedberg kallade paviljonger. Järnvägsspåret var en 600 millimeters industri-bana för forsling av kiselgur. I dess östra ände en torklada och en byggnad, som Hedberg beskrev som ett litet magasin. Längst öster-ut fyra dammar, som bildats vid uppgrävning av kiselgur.

Fram till 1930-talet drev vattenhjulet dels maskinerna i fabriksdelen vid ån, dels via linor maskinerna i den södra fabriksbyggnaden. Sedan infördes elektrisk drift. Den södra fabriksbyggnaden brann år 1930, men återuppfördes på samma plats i tegel och trä. Den nya fabriken

Ovan: fabriksdelen vid ån, "gamla kiselgurfabriken" från öster.

Till höger: vattenhjulsaxeln och norra gaveln.

En rest av järnvägen har här växt in i ett träd. Till vänster väggen till "gamla kiselgurfabriken".

*Kiselgurfabriken
1964, då den ännu
var igång.*

*Kiselgurfabriken
2013. Skorstenen har
under mellantiden
som synes rivits eller
rasat in.
Du hittar lätt till
fabriken genom att
följa Skåneleden.*

brann ännu en gång år 1958, men den västra delen av tegel klarade sig och finns ännu kvar.

1958 byggde Hedberg en ny fabrik i betong, som förstås också finns kvar, med en modern roterugn och en automatisk kross- och förpackningsmaskin.

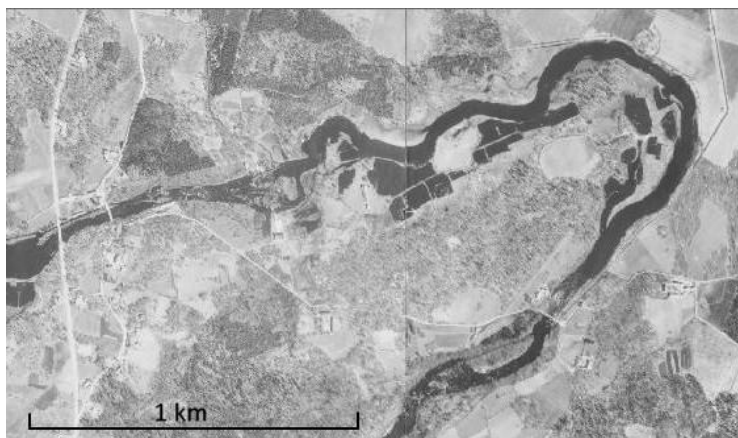
Han tillverkade kiselgur rationellt. Guren grävdes med grävmaskin och för transporterna användes traktorer. Han hade ca femton anställda under upptagningsä-

Roterugnen, tillverkad vid Hedbergs Verkstäder. Man eldade i ugnen till vänster, varvid rökgaserna gick genom den roterande trumman och ut genom skorstenen, vars nedrasade rester skymtar till höger. Torkad kiselgur matades in i trummans högra ände och föll ut färdigbränd i en skottkärra till vänster. Temperaturen i trumman fick inte överstiga 1 200 grader, för då förvandlades guren till kvarts. Några vackra blå kvartskristaller ligger ännu på ett ställe på golvet till minne av en bränning med för hög temperatur (infällda bilden nederst till höger, foto Ulf Arvidsson).

songen på sommaren och två på vintern, då guren tillverkades och förpackades kontinuerligt. I Östra Genastorp togs mot slutet den mesta guren vid Byrholmen, men gur har även grävts upp bl.a. på Näset i Osbysjön och öarna därintill. Den transporterades till land med

pråmar och vidare med linbana till kiselgurfabriken i Hasslaröd, år 1951 förvandlad till verkstad. Efter 1951 transporterades all kiselgur från Näset med omgivningarna i stället med lastbil till fabriken i Genastorp.

Kiselgurbrytningens inverkan i Östra Genastorp. Flygfoto från andra världskriget.

Som framgår av ovanstående bild satte kiselgurbrytningen sina spår. Men naturen återställer det mesta. Kiselgurgravarna är nu igenväxta med kaveldun och området kring Byrholmen ett paradiset för tranor och andra sjöfåglar. Förhållandet är likartat på Näset i Osbysjön, där man också hämtat kiselgur. Där finns en skyltad rundvandring, där man kan gå på de smala näsen mellan kiselgurgroparna, som nu ser ut som små sjöar.

Källor och kommentarer

1800-talsutgåvan av Nordisk Familjebok finns på nätet.

Landshövdingens femårsberättelse: googla på BiSOS Kristianstads län.

Tyska Wikipedia: Kieselgur.

Engelska Wikipedia: Diatomaceous earth.

Karin Frids uppteckning efter intervju med Axel Hedberg, publicerad i Åke Werdenfels (red.): *Kulturhistorisk inventering 1964, Genastorp, Osby sn Skåne* s. 106 ff. Den fullständiga texten finns som M 17646 på Lunds Universitets Folklivsarkiv, Gastelyckan, Lund.

Karin Frid: *Helgeå-området nedströms Osbysjön*, OHÅ1998. Kiselgur-fabriken i Ö. Genastorp s. 108 ff.

Sven Ahlberg och Albin Borheim: *Kiselgurindustrin i Osby socken*, OHÅ 1989.

Registreringshandlingar E3A:368 Svenska kiselguraktiebolaget, E3A:434 Aktiebolaget Kiselgur och E3A:912 Aktiebolaget Skånsk Kiselgur, Patent- och registreringsverket, Bolagbyrån, Riksarkivet, Marieberg. Räkenskapshandlingar insändes tyvärr inte före 1912. Samling av anmälningar till handelsregistret 1899 spalt 531 (Holck och Olcén).

Gunnar Olsson: *Ekonomi och befolkningsutveckling i Ousby socken 1750-1914* bilaga 4 (fyrktal 1909).

Kristianstads länsstyrelses Kungörelser, n:o 88 1907, vänligen över-sänd av Lennart Nilsson i Sparrarp, Farstorp.

Intervju november 2013 med Rolf Ahlin, Osby, som 1955 arbetade med kiselgurbrytning på Näset.

Intervju november 2013 med Anders Eriksson, Pjätteryd om kiselgur-fabriken i Kolborshult.